

اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَىٰ آلِهِ وَصَلِّ عَلَىٰ سَائِرِ الْمُرْسَلِينَ
وَأَقِمْ لِدِينِنَا الَّذِي بَدَّلْتَهُ بِمَا هَدَىٰ الْغَمَامِينَ يَا بَدِيعَ الْخَلْقِ الْكَرِيمِ

طومار گواهینامه حج

از سده نهم هجری در موزه بریتانیا

احمد خامه یار

چکیده:

گواهی‌نامه‌های حج اسنادی بوده‌اند که در گذشته با هدف تصدیق و گواهی حج‌گزاری و ادای مناسک مختلف آن، برای برخی اشخاص صادر می‌شده‌اند. این گواهی‌نامه‌ها معمولاً به شکل طومارهایی حاوی نقاشی‌ها و نگاره‌هایی از مساجد و اماکن مقدس حرمین شریفین بوده‌اند که نمونه‌های کهنی از آنها باقی مانده است. از مشهورترین و جالب‌ترین این طومارها، نمونه موجود در موزه بریتانیا از سده نهم هجری است که با کتیبه‌ها و نقاشی‌های زیبایی تزیین یافته است. در این نوشتار به معرفی و توصیف دقیق طومار و کتیبه‌ها و نقاشی‌های به کار رفته در آن پرداخته شده است. براساس این بررسی می‌توان گفت که طومار مورد نظر، سند تاریخی مهمی است که در آن، اماکن مقدس مرتبط با حج و حرمین شریفین، گاه با واقع‌گرایی نسبی، و گاه به صورت نمادین، نمایش داده شده است.

کلید واژه‌ها: گواهینامه‌های حج، طومارهای خطی، حج‌گزاری، هنر اسلامی، حرمین شریفین، موزه بریتانیا

مقدمه

گواهی‌نامه‌های حج اسنادی قانونی بوده‌اند که به عنوان گواهی‌نامه و شهادت‌نامه برای یک شخص، مبنی بر ادای مناسک حج و عمره و اعمال مختلف آن - اغلب به صورت نیابتی برای شخص دیگری - تهیه می‌شده‌اند. نمونه‌های کهن و قدیمی باقی مانده از این

گواهی‌نامه‌ها، معمولاً به صورت طومارهای خطی، و نمونه‌های جدیدتر آنها به صورت یک یا چند برگ خطی و البته نمونه‌هایی نیز به صورت چاپی از دوره معاصر باقی مانده‌اند. این گواهی‌نامه‌ها معمولاً حاوی نقاشی‌ها و نگاره‌های هنری زیبایی از مسجد الحرام، مسجد النبی و دیگر مشاعر و اماکن مقدس حج و حرمین، و گاه حاوی نقاشی‌هایی از سایر مکان‌های مقدس مسلمانان، همچون مسجد الاقصی یا بارگاه‌های امامان شیعه علیهم‌السلام بوده‌اند. به نظر می‌رسد، به جز مقاله مفصل و ارزشمند آقای پروفیسور «اولریش مارزولف» درباره یک طومار زیارتی شیعی چاپ سنگی که نسخه فارسی آن با ترجمه خانم رکسانا زنهاری، به تازگی در دوره جدید فصلنامه «نامه بهارستان» منتشر شده و در ضمن آن، نمونه‌های دیگری از گواهی‌نامه‌های حج نیز معرفی گردیده است، هیچ پژوهش جدی و مفصل دیگری به زبان فارسی در این زمینه وجود نداشته باشد (لااقل، نگارنده سطور از وجود چنین پژوهشی آگاهی ندارد).

خوشبختانه، مجموعه قابل توجهی از طومارهای گواهی‌نامه حج از دوره سلجوقی و ایوبی باقی مانده است که در حال حاضر در موزه هنر ترک و اسلام در استانبول نگهداری می‌شود. این طومارها بخشی از اسناد تاریخی ارزشمندی است که درون گنبد معروف به «قبة الخزنه» در میان صحن جامع اموی دمشق شناسایی شده و حاکمان عثمانی، آنها را در سال ۱۸۹۳ میلادی به استانبول منتقل کرده‌اند. یک نمونه از این طومارها که یک گواهی‌نامه عمده نیابتی از سال ۶۰۲ ق. (؟) است، در حال حاضر در موزه هنر ترک و اسلام به نمایش گذاشته شده است.

از سده نهم هجری، نمونه‌های منحصر به فرد دیگری از طومارهای حج باقی مانده که مشهورترین آنها، طومار موجود در موزه بریتانیا و مورخ ۸۳۶ ق. / ۱۴۳۳ م. است و ما در این نوشتار به معرفی و توصیف آن خواهیم پرداخت. نمونه جالب و ارزشمند دیگر، طومار مورخ ۸۳۷ ق. / ۱۴۳۴ م. است که در حال حاضر در موزه هنر اسلامی در دوحه - پایتخت قطر - نگهداری می‌شود.

نمونه‌ای دیگر از هنر زیبا، از طومارهای حج، از نیمه سده دهم هجری، به عنوان یک نسخه خطی به شماره H ۱۸۱۲ در کتابخانه کاخ موزه توپقاپو در استانبول نگهداری می‌شود و به نام «حج و کالت‌نامه‌سی»^۱ (به معنای گواهی‌نامه حج) شناخته می‌شود. این طومار در سال ۹۵۱ ق. / ۱۵۴۴ م.

۱. Hac Vekâletnâmesi

برای «شهزاده محمد»^۱ تهیه شده و حاوی بیش از بیست تصویر از مساجد مقدس و مکان‌های زیارتی حرمین شریفین است.

از سده ۱۸ میلادی، نمونه‌هایی از طومارهای زیارتی با تصاویر بارگاه‌های امامان شیعه علیهم‌السلام وجود دارد که یک نمونه مشهور آنها، موسوم به طومار «نیور»، در موزه ملی دانمارک نگهداری می‌شود. نمونه دیگر، طومار متعلق به «سید محمد چشتی» است که اخیراً در موزه آقاخان در تورنتو معرفی شده است. طومار زیارتی چاپ سنگی موجود در یک مجموعه شخصی در کی‌لوآی^۲ هاوایی را - که مارزولف در مقاله خود معرفی کرده است - باید نمونه ارزشمندی از یک طومار شیعی متأخر از دوره قاجار به شمار آورد.

معرفی و توصیف طومار حج موجود در موزه بریتانیا

طومار حج موجود در موزه بریتانیا به شماره Add. ۲۷۵۶۶، از کهن‌ترین و زیباترین طومارها و گواهی‌نامه‌های حج به شمار می‌آید که از نیمه نخست سده نهم هجری به دست ما رسیده است. این طومار ۲۱۲ سانتی‌متری، شامل چندین کتیبه، نقشه و طرح هنری است که ترتیب قرار گرفتن و دیدن آنها، از بالا به پایین است.

این گواهی‌نامه متعلق به شخصی به نام «میمونه بنت محمد بن عبدالله الزردالی» است که نگارنده این سطور اطلاعی درباره وی به دست نیاورده است. اما نسبت «زردالی» وی، که گویا نام نسبت به شهر «زرالده» در استان الجزائر در کشور الجزائر است، تعلق این گواهی‌نامه را به ناحیه مغرب اسلامی می‌رساند.

متن عربی موجود در پایان طومار، نشان‌دهنده آن است که شخص یاد شده، در سال ۸۳۶ ق. / ۱۴۳۳ م. مناسک حج خود را به جا آورده است.

جزئیات حج‌گزاری وی در این متن، شامل طواف و نماز پشت مقام ابراهیم علیه‌السلام، تضرع به درگاه خدا در مُلتَزَم، سعی میان صفا و مروه، وقوف در عرفات و در پایان نیز زیارت پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بیان شده است.

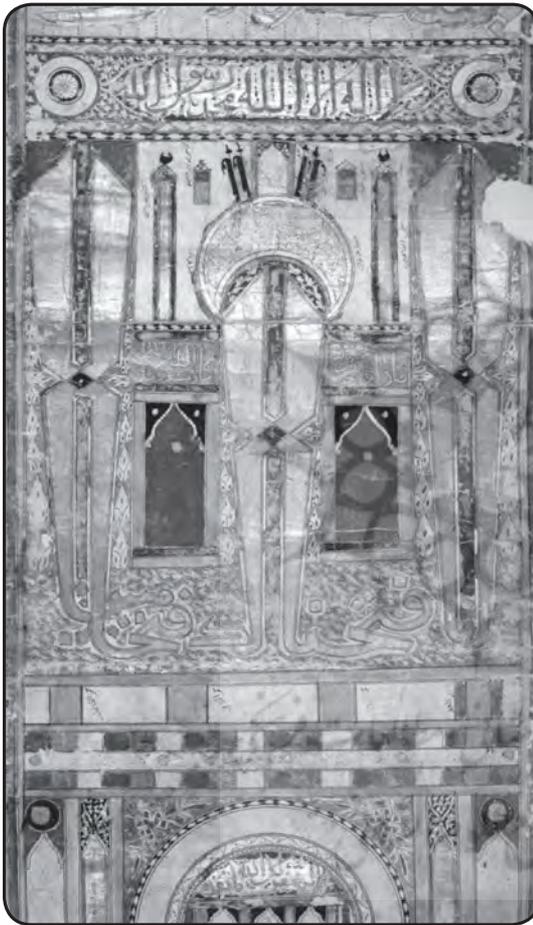
۱. Şehzade Mehmed

۲. Kailua

حاشیۀ طرفین طومار، مجدول به دو نوار قرمز رنگ (از بیرون) و دو نوار نارنجی رنگ (از داخل) است. بخش‌های مختلف طومار، شامل کتیبه‌ها، طرح‌ها و نقشه‌ها، با نوارهایی در عرض طومار از یکدیگر تفکیک شده است؛ به طور کلی، می‌توان برای طومار نه بخش اصلی تشخیص داد که در ادامه، شرح جزئیات آنها بیان می‌شود:

۱. نخستین بخش طومار (از بالا)، شامل کتیبه‌ای حاوی آیه شریفه «بسمله» به خط

طلایی رنگ است که حروف آن به سمت بالا کشیده شده و چندین خط موازی به وجود آورده است. در پایین آن، یک قاب تزئینی وجود دارد که در میان آن، عبارت «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» بر زمینه‌ای طلایی رنگ نوشته شده است.

۲. بخش دوم، شامل کتیبه‌ای به قلم درشت حاوی آیه «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا» (سورۀ فتح، آیه ۱) است که به خط ثلث و به رنگ طلایی، به گونه‌ای نوشته شده که در لابه‌لای آن جزئیات سرزمین عرفات - به شکل تقریباً نمادین - نمایش داده شده است. بدین ترتیب که حروف «الف» و «لام» در آیه فوق، به سمت بالا کشیده شده و سه نوار دو شاخه را به وجود آورده است که از پایین به بالا، عرض آنها

افزایش می‌یابد و هر دو شاخه از هر نوار، یکدیگر را در میان قطع می‌کنند و شکل ضربدری به وجود می‌آورند.

فضای میان این سه نوار، با کتیبه طلایی رنگ، به قلم کوچک‌تر، به دو پاره تقسیم گردیده و خود این کتیبه نیز از دو بخش تشکیل شده است. درون کتیبه، بخشی از آیه ۱۹۸ سورۀ بقره، که حاوی اشاره قرآنی به «عرفات» و «مشعر الحرام» است، به چشم می‌خورد.

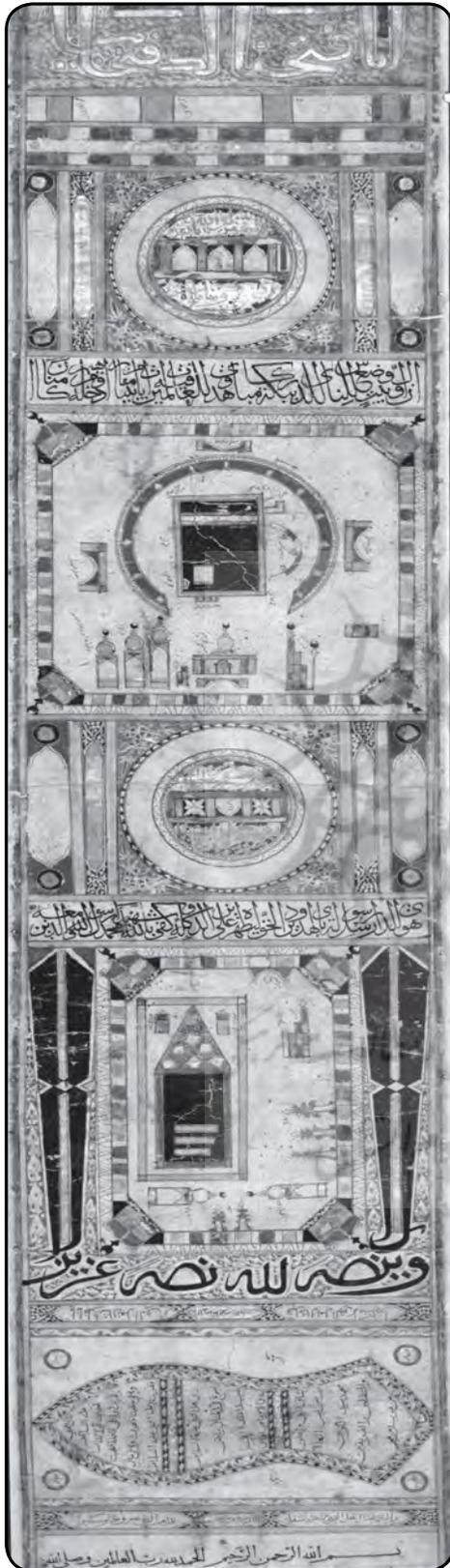
بدین ترتیب که در بخش راست کتیبه، عبارت «فَإِذَا أَفْضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ» و در بخش چپ کتیبه، عبارت «فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمُشْعَرِ الْحَرَامِ» نوشته شده است.

در پایین همین کتیبه و حد فاصل نوارها، دو طرح محرابی شکل با زمینه قرمز رنگ اجرا شده است که طرح سمت راست، با عنوان «مسجد مزدلفه» و طرح سمت چپ، با عنوان «مسجد خیف» معرفی شده است. در فضای فوقانی کتیبه نیز جزئیات دیگر سرزمین عرفات به صورت اشکال نمادین نمایش داده شده است.

در بالای نوار میانی امتداد یافته از «الف و لام» کتیبه بزرگ‌تر، یک دایره طلایی رنگ ناقص که بیشتر به یک هلال قطور شبیه است، رسم شده و به عنوان کوه عرفات معرفی گردیده است. بالای این دایره یک طرح محرابی شکل طلایی رنگ وجود دارد که ظاهراً به عنوان گنبد «آدم» معرفی شده و هر یک از طرفین آن، دو علم سیاه رنگ به چشم می‌خورد. در فضای طرفین این بنا، دو گنبد یا بنای دیگر به شکل میل ایستاده با رأس مثلثی شکل رسم شده که بنای سمت چپ به عنوان «بیت آدم (عَلَيْهِ السَّلَام)» معرفی شده و بنای راست که احتمالاً نماد مسجد نمره است. در طرفین هلال یا دایره‌ای که به عنوان نماد کوه عرفات در نظر گرفته شده، دو میل بلند به چشم می‌خورد که به عنوان «بین العالمین» (بین العلمین؟) معرفی شده است و احتمالاً در اینجا، نمادی برای میلین یا دو میل نشان‌دهنده محدوده زمین عرفات است که در نگاره‌های عرفات در نسخه‌های خطی فتوح الحرمین نیز به چشم می‌خورد.

۳. بخش بعدی طومار، شامل دو نوار باریک در راستای عرض طومار است. نوار اول با چهار ستون نارنجی رنگ در عرض نوار، به پنج قسمت تقسیم شده است. ستون اول در سمت راست که دارای دو نوار قرمز رنگ در حاشیه آن است؛ به عنوان نماد «مسجد عقبه» معرفی شده است. سه ستون دیگر نیز به عنوان ستون‌های سه گانه «جمرات» معرفی شده است.

متصل به این نوار از پایین، نوار دوم ترسیم شده که در راستای طول خود، از سه نوار فرعی تشکیل یافته است. دو نوار بالا و پایین به صورت خانه‌های مربع و در سه رنگ قرمز، سبز و سفید اجرا شده و در نوار میانی، پنج دایره طلایی رنگ در فاصله مساوی از یکدیگر وجود دارد.

همچنین در وسط نوار میانی، عبارت «سوق المینا» به چشم می‌خورد. وجود این عبارت نشان می‌دهد که این نوار به عنوان نماد بازار منا است. واضح است که «منا» در اینجا به اشتباه به صورت «مینا» نوشته شده است.

۴. بخش بعدی طومار، شامل یک کادر مستطیل است که در وسط آن یک کادر مربع و در هر یک از طرفین آن، دو قاب مستطیل کم‌عرض در راستای طول طومار به وجود آمده است.

در میان قاب مربع، یک دایره و در میان آن نیز یک دایره کوچک تر رسم شده است. دایره داخلی حاوی تصویر سه طاق به نشانه کوه صفا است که در میان طاق میانی، کلمه «ان الصفا» به چشم می‌خورد. در فضای داخل دایره در بالا و پایین تصویر سه طاق، و درون زمینه‌ای طلایی رنگ، نیمه نخست از آیه دوم سوره فتح؛ یعنی «وَقَدْ غَفَرَ اللَّهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ» به خط ثلث نوشته شده است.

۵. در ادامه، نقشه یا تصویر مسجد الحرام، درون یک کادر مربع رسم شده است. البته در حد فاصل این تصویر و طرح حاوی نماد کوه صفا، یک کادر مستطیل وجود دارد که حاوی متن آیه ۹۶ سوره بقره است که به خط ثلث و با قلم سیاه رنگ کتابت شده است:

﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ
إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾.

شکل مسجدالحرام در قالب یک کادر مربع به تصویر کشیده شده؛ اما موقعیت چهار مناره مسجد در چهار گوشه بنا طوری نمایش داده شده که شکل مربع را به شکل نزدیک به هشت ضلعی تبدیل کرده است. مناره‌ها در این نگاره با ارتفاع بسیار کم، به صورت مورب و رو به بیرون بنا قرار گرفته‌اند. همچنین در این نگاره هیچ یک از رواق‌های گرداگرد مسجد که در بیشتر نگاره‌های دیگر به چشم می‌خورد، تصویرپردازی نشده است.

در نمایش بناها و جزئیات داخل صحن مسجدالحرام، گاه از شیوه نگاه از روبه‌رو و گاه از شیوه نگاه از بالا استفاده شده است؛ به عنوان مثال، جزئیاتی همچون خانه کعبه، منبر، پلکان، مقام ابراهیم عليه السلام گنبد‌های زمزم و عباس، به شیوه نگاه از روبه‌رو و جزئیات دیگری همچون مطاف، حجر اسماعیل و مقام‌های مذاهب اهل سنت به شیوه نگاه از بالا ترسیم شده است. اسامی بیشتر جزئیات در کنار آنها ثبت شده است.

فضای قابل توجهی از صحن مسجد به محدوده «مطاف» اختصاص یافته که به صورت یک دایره، اما ناتمام از سمت پایین، رسم شده است. درون مطاف، خانه کعبه به شکل مستطیل و به رنگ سیاه و با جزئیاتی همچون در کعبه، حجرالاسود و کتیبه جامه کعبه نمایش داده شده است.

کتیبه جامه کعبه به رنگ طلایی با دو نوار آبی رنگ در طرفین آن است و درون آن عبارت «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» ثبت شده است. «میزاب رحمت» (ناودان طلا) متصل به بالای دیوار سمت راست کعبه و «مقام جبرئیل» نیز متصل به پایین کعبه رسم شده است. اسامی ارکان اربعه کعبه نیز در بیرون هر رکن ثبت شده است. حجر اسماعیل به صورت یک نیم‌دایره در بیرون کعبه نمایش داده شده و درون آن دو نقطه آبی رنگ، گویا به نشانه محل قبر اسماعیل عليه السلام و هاجر به چشم می‌خورد.

در پایین تصویر، منبر مسجدالحرام، گنبد مقام ابراهیم عليه السلام، باب بنی شیبه (در پایین مقام ابراهیم)، پلکان کعبه، و سه بنای گنبددار به چشم می‌خورد. این سه گنبد به ترتیب از راست به چپ، عبارت‌اند از: گنبد زمزم، گنبد فرآشین (فرآش‌ها)^۱ و گنبد سقایه یا گنبد عباس^۱.

۱. این گنبد در این طومار، به نام دیگری معرفی شده که برای نگارنده قابل تشخیص نیست.

در انتهای سمت راست این قسمت نیز یک بنای کوچک مستطیل شکل به چشم می‌خورد که به نظر می‌رسد در این نگاره «قبه ساعت» نامیده شده است. همچنین مقام‌های مذاهب حنفی، مالکی و حنبلی، در بیرون دایره مطاف و به ترتیب در سمت راست، بالا و چپ نگاره، به صورت سه محراب وارونه نمایش داده شده‌اند.

۶. بخش بعدی طومار، کاملاً شبیه بخش مربوط به صفا در همین طومار و به صورت یک کادر مستطیل شامل یک کادر مربع در وسط و دو قاب مستطیل در هر یک از طرفین آن (مجموعاً چهار قاب) است. نماد کوه مروه به صورت یک طاق وارونه با نقش شبیه دو ستاره هشت پر در طرفین آن است و در میان طاق، کلمه «والمروة» به چشم می‌خورد. در زمینه طلایی رنگ طرفین طاق، عبارت «وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا»^۱، «نیمه دوم از آیه دوم سوره فتح، که نیمه اول آن درون دایره موجود در بخش حاوی شکل «صفا» در همین طومار ثبت شده)، به خط ثلث نوشته شده است.

۷. در ادامه طومار، نگاره مسجدالنبی وجود دارد که همانند نگاره مسجدالحرام، با یک کادر مستطیل حاوی یک آیه قرآن در بالای آن، از شکل قبلی جدا شده است.

در اینجا آیه ۲۸ و بخشی از آیه ۲۹ سوره فتح - که مضمون آن با پیامبر خدا ﷺ ارتباط دارد - انتخاب شده و متن آن به شرح زیر است: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ...»

مسجدالنبی در قالب یک کادر مستطیل در راستای طول طومار تصویرپردازی شده است که در هر طرف این کادر، دو نوار سیاه رنگ به چشم می‌خورد. شکل این دو نوار، شبیه نوارهای موجود در بخش عرفات است؛ با این تفاوت که در اینجا به شکل وارونه رسم شده و از بالا به پایین از عرض آنها کاسته می‌شود. همچنین در این نوارها رنگ سیاه جایگزین رنگ طلایی (در نوارهای بخش عرفات) شده و در میان نوارهای سیاه نیز یک نوار طلایی جایگزین نوار آبی رنگ شده است. قرار گرفتن پایه مناره‌های چهارگانه در گوشه‌های پلان مسجد (همانند شیوه نمایش آنها در تصویر مسجدالحرام)، شکل مستطیل مسجدالنبی را به هشت ضلعی تبدیل کرده است.

۱. این گنبد در این نگاره به نام «سبیل عباس» معرفی شده است.

بخش قابل توجهی از مساحت نگاره مسجدالنبی، به حجره مطهر پیامبر ﷺ اختصاص یافته است که به صورت اتاق مستطیل سیاه رنگی با گنبدی به شکل مثلث در بالای آن، که خود درون چارچوب مستطیل بزرگ تری قرار گرفته، نمایش داده شده است. در پایین اتاق سه قبر متعلق به رسول الله ﷺ و دو خلیفه اول و دوم رسم شده است و در طرفین، گنبد مثلثی شکل حجره پیامبر، درون چارچوب مستطیل، دو بنای کوچک وجود دارد. بنای سمت راست به عنوان «مقام جبریل» و بنای سمت چپ با عبارتی که نگارنده آن را «بنت نبی الله» تشخیص داده، معرفی شده است. در این صورت بنای دوم را باید نماد قبر حضرت فاطمه زهرا علیها السلام به شمار آورد که به باور بسیاری از اهل سنت، درون حجره ایشان در شمال حجره پیامبر قرار داشته و آن را زیارت می کرده‌اند.

در فضای بیرون حجره پیامبر خدا ﷺ، متصل به ضلع فوقانی (جنوبی) مسجد، محراب اصلی مسجد با چراغی آویزان از طاق آن و پایین تر از آن منبر مسجد نمایش داده شده است. در بخش پایین نگاره، دو گنبد با نام‌های «قبه فراشین» (در سمت راست) و «قبه زیت» (در سمت چپ)، به چشم می‌خورد که با زاویه ۹۰ درجه به سمت چپ و راست گردش یافته‌اند؛ به گونه‌ای که رأس آنها مقابل یکدیگر قرار گرفته است. متصل به ضلع پایین (شمالی) مسجد، دو درخت نخل، به شکل مثلث متساوی الساقین شیب‌دار و سه درخت نخل دیگر نیز به همین شکل، اما عمود بر ضلع سمت راست (با گردش ۹۰ درجه‌ای به سمت چپ) به چشم می‌خورد. در پایین نگاره مسجدالنبی، آیه **﴿وَيُنْصِرُكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا﴾** به خط ثلث و با قلم سیاه و درشت، در راستای عرض طومار نوشته شده است.

۸. آخرین شکل طومار، به تصویر یا در واقع تمثال صندل رسول الله ﷺ یا اصطلاحاً «نعلین» آن حضرت اختصاص دارد که درون یک کادر مستطیل در راستای عرض طومار رسم شده است. در هر یک از بالا و پایین کادر مستطیل، سه قاب کتیبه‌ای وجود دارد. درون دو قاب میانی بالا و پایین، که زمینه آنها با آب طلا رنگ آمیزی شده، به ترتیب دو عبارت **«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ الْأَوْلِيْنَ»** و **«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ سَيِّدِ الْأَخْرِيْنَ»** نوشته شده است.

درون قاب‌های طرفین دو قاب میانی نیز یک دوبیتی عربی مشهور در مدح و تحسین تبرک به تمثال صندل پیامبر خدا ﷺ - هر مصرع درون یک قاب - به شرح زیر نوشته است:

يَانَاظِرًا بِمِثَالِ نَعْلِ النَّبِيِّ قَبْلَ مِثَالِ نَعْلِ النَّبِيِّ لَا مِتْكَبِّرَا
وَالثَّمَّ بِمِثَالِ نَعْلِ النَّبِيِّ بَرًّا قَدَمَ النَّبِيِّ مَرُوحًا وَمَكْبَرَا

فضای درون صندل با سه نوار طلایی رنگ به سه بخش تقسیم شده است: بخش اول، شامل یک حدیث منسوب به پیامبر ﷺ دربارهٔ خواص تمثال‌های صندل شریف ایشان، به شرح زیر است:

«قال النبي عليه السلام: لا كانت في دار فسرقت، ولا في قافلة فنهبت، ولا في سفينة فغرقت، ولا في مال ففرقت، ببركة النبي عليه السلام»^۱

در بخش دوم و سوم نیز متنی حاوی یک دوبیتی دیگر دربارهٔ صندل پیامبر خدا ﷺ به چشم می‌خورد که به شرح زیر است:

«مثال نعل النبي عليه السلام:

امرغ في المثال بياض شيب لما عقد النبي به قبولا

وما حبّ المثال شاق قلبي ولكن حب من لبس النعالا

محمد، سيد الكونين والثقلين والفريقين من عرب وعجم».

در چهار گوشهٔ کادر مستطیل، حاوی تصویر صندل پیامبر ﷺ نیز، چهار دایرهٔ طلایی رنگ وجود دارد که درون هر یک، نام یکی از خلفای راشدین ثبت شده است.

۹. در پایین‌ترین و آخرین بخش طومار، متنی عربی نوشته شده که حاوی تاریخ و نام صاحب طومار است و حج‌گزاری و به‌جا آوردن مناسک آن را از سوی وی گواهی می‌دهد.

۱. تمثال‌های صندل یا نعلین پیامبر خدا(ص) در گذشته میان اهل سنت رواج داشته است؛ چراکه برای همراه داشتن آن فواید و خاصیت‌هایی قائل بودند. عبارت فوق که بیانگر این خواص و فواید است، در اینجا در قالب یک حدیث و از زبان پیامبر(ص) مطرح شده؛ در حالی که مشابه آن در برخی منابع اهل سنت، به عنوان مجریات و از زبان علمای اهل سنت بیان شده است. بنگرید: فتح المتعال فی مدح النعال، ابوالعباس المقرئ، قاهره: دار القاضی عیاض، ۱۴۱۷ق. / ۱۹۹۷م، ص ۴۷۰

متن بازخوانی شده آن به شرح زیر است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ. وَبَعْدَ، قَدْ حَجَّتِ السَّيِّدَةَ الصَّالِحَةَ مَيْمُونَةَ بِنْتَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الرَّزْدَالِي رَحْمَةَ اللَّهِ عَلَيْهِمَا، وَطَافَتْ وَصَلَّتْ خَلْفَ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، وَتَضَرَّعَتْ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى عِنْدَ الْمَلْتَمِزِ، وَسَعَتْ [بَيْنَ] الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، بَعْدَ أَنْ وَقَفْتَ بِعَرَفَاتٍ، ثُمَّ تَوَجَّهْتَ إِلَى زِيَارَةِ [...] (ناخوانا) الْعَالَمِينَ مُحَمَّدِ الْمُصْطَفَى حَبِيبِ اللَّهِ عَلَيْهِ أَفْضَلُ الصَّلَوَاتِ وَأَكْمَلُ التَّسْمِيَّاتِ، تَقَبَّلَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهَا وَأَنَا لَهَا غَايَةٌ [سَوْهَا]، آمِينَ بِفَضْلِكَ الْعَظِيمِ. وَذَلِكَ فِي سَنَةِ سِتٍّ وَثَلَاثِينَ وَثَمَانِ مِائَةٍ الْهَلَالِيَّةِ...»^۱.

نتیجه گیری

بررسی و توصیف دقیق جزئیات مختلف طومار گواهینامه حج موجود در موزه بریتانیا، نشان می دهد که این طومار، افزون بر اینکه سند تاریخی بسیار مهم و ارزشمندی در تاریخ حج گزاری به شمار می آید، از منظر تاریخیچه تصویرپردازی حرمین شریفین نیز جایگاه و اهمیت ویژه ای دارد؛ چنانکه در این طومار، دو مسجد مقدس مسلمانان - مسجدالحرام و مسجدالنبی - با بناها و جزئیات موجود در آنها، به شیوه ای جالب و با واقع گرایی نسبی نمایش داده شده است.

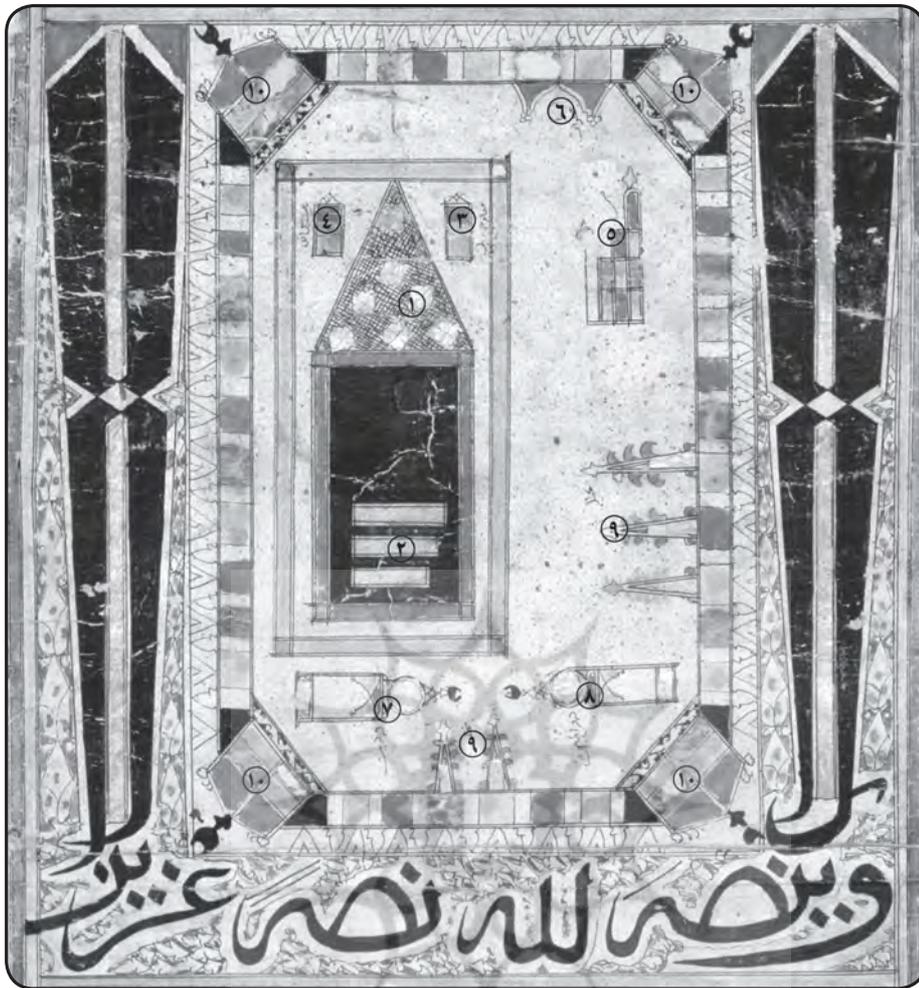
همچنین، طومار موزه بریتانیا از نظر شیوه و روش تصویرپردازی اماکن مقدس، یک نمونه نادر و منحصر به فرد به شمار می آید؛ چراکه در آن، شماری از جزئیات موجود در حرمین شریفین همچون سرزمین عرفات، منطقه منا و جمرات سه گانه، به صورت نمادین، که نظیر آن را کمتر می توان در اسناد خطی دیگری سراغ گرفت، تصویرپردازی شده است.

۱. کلمات پایانی برای نگارنده قابل تشخیص نیست.

شرح شماره گذاری دو تصویر مسجد الحرام و مسجد النبی

۱) خانه کعبه	۹) رکن عراقی	۱۷) قبه سبیل عباس
۲) درب کعبه	۱۰) مطاف	۱۸) قبه ساعت
۳) حجر الاسود	۱۱) مقام ابراهیم	۱۹) مقام حنفي
۴) مقام جبرئیل	۱۲) طاق بنی شیبه	۲۰) مقام مالکی
۵) میزاب رحمت	۱۳) منبر	۲۱) مقام حنبلی
۶) حجر اسماعیل	۱۴) پلکان	۲۲) مناره‌ها
۷) رکن یمانی	۱۵) قبه زمزم	
۸) رکن شامی	۱۶) قبه فراشین	

- ۱) حجره پیامبر (ص)
 ۲) قبور پیامبر خدا (ص)،
 خلیفه اول و خلیفه دوم
 ۳) مقام جبرئیل
 ۴) بنت نبی الله (قبر حضرت
 فاطمه)
 ۵) منبر
 ۶) محراب
 ۷) قبه فرّاشین
 ۸) قبه زیت
 ۹) درختان نخل
 ۱۰) مناره‌ها